

Opponensi vélemény
Takács László:

„*At te nocturnis iuvat inpallescere chartis*”
(Persius, *Satirae*, 5, 62)

–
Egy sztoikus filozófus és irodalomkritikus Nero udvarában
c. MTA doktori értekezéséről

Takács László értekezésében különleges, meglehetősen bonyolult probléma feldolgozására vállalkozott: egy olyan életmű (Annaeus Cornutus filozófusé) felgöngyölítésére, amely egyfelől a római „ezüstkör” irodalmának és kulturájának bizonyosan jelentős eleme, másfelől viszont mind elsődleges szövegei, mind másodlagos testimoniumai jórészt elvesztek, megsemmisültek, tehát az életmű szinte egésze rekonstrukcióra szorul. A munkát mindenesetre könnyebbé teszi, hogy a tágabb kérdéskörnek meglehetősen nagy az irodalma, és a jelenkori kutatásokban is eléggé középpontba van állítva, mint ezt a fennmaradt anyag jó néhány egészen modern fordítása is mutatja; ezt az adottságot a disserens az elvárható módon, maximálisan ki is aknázza, mutatja ezt az értekezés bőséges és szerteágazó irodalomhasználata, amelyről elmondhatjuk, hogy szövegkritikai, irodalomtörténeti, filozófiai szempontból kellően közelíti is a teljességet. Néhány társtudomány nagyobb arányú felhasználása azonban még szóba jöhetne, így ajánlhatnám a felhasznált források bővítését onomasztika vagy társadalomtörténet terén, s – bár a műnek alapvetően nem témája a hatástörténet – lehetne tágabb körben vizsgálni a Cornutus fennmaradt művében, a *Compendium Theologiae Graecae*ban (CThG) szereplő allegorikus mitológiaértelmezés kapcsolatát a későbbi, későókori, illetve bizánci irodalomba beépült allegóriaanyaggal.

A 430 oldalas értekezés két nagyobb corpusszerű részt tartalmaz az elején és a végén: 1) Cornutus fennmaradt, illetőleg a disserens által elfogadhatónak tekintett fragmentumait, 2) az egyetlen neve alatt fennmaradt mű, a CThG teljes magyar fordítását. Az utóbbi valóban függelékszerű, s mivel modern kiadása nemrég jelent meg, észszerű, hogy csak fordításban szerepeljen. Az előbbit azonban az értekezés később részletesen, több szempontból értékeli és magyarázza, így a teljes görög-latin nyelvű közlés indokolt, sőt azt is felvetném, a teljesség érdekében nem lenne-e helyes ennek is mellékelni a magyar fordítását. Az értekezés tartalmi része pedig sorba veszi: 1) a testimoniumok forrásait, 2) ezekből kibogozható életrajzát, 3) műveinek elemzését, ezen belül kiemelve a CThG-t és a csak néhány fragmentumból ismert, ám a disserens érdeklődésének láthatóan homlokterében álló Vergilius-magyarázatát – ennek bőséges volta teljesen érthető annak alapján, hogy Cornutust a testimoniumok elsősorban mint *criticust* emelik ki, de nyilván azért is így alakult, mivel a disserens eredendően mégis klasszika-filológus és irodalomtörténész, nem pedig filozófus –, 4) Cornutus „társadalmi és irodalmi kapcsolatait”, ez alatt a fedőnév alatt különösen értve azokat az irodalmi-filozófiai köröket, amelyeknek tevékenységében sejthetőleg részt vett; végül 5) tanítványa-barátjának, Persiusnak a Szatíráiban kimutatható hatását. Ezek közül az utolsó kissé szervesen csatlakozik a többihez, nem következik logikusan az előző fejezetek felépítette ívhez, aminek nyilván az a magyarázata, hogy a Szatírák nagyobb részében Cornutus hatása áttételes, szövegszerűen, a filológus eszközeivel nem fogható meg.¹ Ennek az a következménye, hogy a

¹ Ezt disserens is világosan látja, 321.p.: „Persius hat szatírája közül (a *choliambus*-t nem említjük) kettő olyan van, amelynek beszédhelyzete és tartalma szorosabban kapcsolódhatik Cornutushoz. Ez a két szatíra az első és az ötödik.” Sőt ebben a formában még túlzónak is mondható az állítás, hiszen Cornutus életéről oly kevés az információ, hogy könnyen lehet, hogy a 2–4., 6. szatírák filozófiai problémái is közvetlen relevánsak voltak az életében, csak mi már nem tudjuk – azonban ez esetben is igaz, hogy a filológia eszközeivel a kérdés nem kutatható.

fejezet hosszan, bőbeszédűen mutatja be a szatírák nézőpontját, de (az 5. szatíra érthető kivételével) nagyon röviden tárgyalja, hogy mi bennük a sajátosan cornutusi, és ez többnyire inkább megérzésnek, mint bizonyított vagy legalább részletes elemző érveléssel támogatott állításnak tűnik.

Az elkülönülő fejezetek merev szerkesztésének megvan még az a hátránya is, hogy bizonyos kérdések több helyen előkerülnek a műben, itt-ott tehát vannak önisméltések (egyetlen példát említve, ahol a *disserens* meglepő, de nagyon helyes következtetésre jut – azonban ezt sajnos két helyen teszi meg egymás után: Silius Italicus Vergiliushoz való viszonyának időbeli változása). Ha mármost azt a kérdést tesszük fel, hogy az értekezésnek milyen tudományos újdonságértéke van, akkor a témából és a szerkezetből adódóan erre nem egy egységes végkövetkeztetés lehet a válasz, hanem inkább az egységesen átlátott életműnek és életrajznak egyes elemei, amelyek új megvilágításba kerülnek. Mint már említettem, viszonylag kurrens témáról van szó, amely új kiadás, új fordítások mellett nagyívű összefoglalások is léteznek. Pusztán az életmű értékelése csak egy újabb összefoglaló mű lett volna. A történeti háttér és a fragmentumok nagy hiányosságai azonban lehetőséget nyújtanak arra is, hogy a kutató a pillanatnyi szakmai konszenzust megkérdőjelező konstrukciókkal próbálja ezeket kitölteni, s ha ezek filológiailag megalapozottak, nem lehet ellenük semmi módszertani kifogást emelni. A *disserens* néhány ilyen felvetése az értekezés legfontosabb, legújyszerűbb részei közé tartozik, s az sem lepne meg, ha később ezek bizonyulnának a legidőtállóbbaknak is. Ilyen, kiemelten érdekes részletnek tartom – csak vázlatosan említve – Cornutus 25 körüli születési dátumának feltételezését; a *criticus sectae poecilae* emendatio; a már említett bizonyítás Silius Italicus Vergilius-imádatának másodlagos voltáról, amely engem teljesen meggyőzött. Hasonlóan kiváló kiindulópontból indul el Cornutus és Probus Vergilius-értelmezésének eltéréseit vizsgálva (233sq.), és elég részletesen ki is fejté nézeteit, itt azonban egy apró részlet nincs megnyugtatóan lezárva: nem tűnik bizonyítottnak, hogy az Orcus-problémánál idézett Servius-testimonium szövegsorrendje kronológiai sorrend – de még ha Servius annak szánta is, a két *criticus* megnyilvánulása közt legfeljebb néhány év eltérés lehetett a tényleges időbeli eltérés, és úgy gondolom, okkal felvethető, hogy Servius ezt az eltérést már csak bizonytalanul tudhatta megítélni. Az időrend, illetve hatástörténet helyes megítélését inkább csak Gellius testimoniumától várhatjuk el. Teljesen és vitán felül logikusnak tűnik a Lucanusszal való kapcsolatot taglaló fejezet (284–287.pp.) – éppen ez teszi zárójelbe a *disserens* korábban felvetett gyanúját, hogy Cornutus kegyvesztésébe-száműzésébe belejátszott a már korábban elbukott Lucanusszal való kapcsolata; a Lucanus-fejezet érvelése alapján ez az ötlet tárgyaltan. Quintilianus köréről való felvetése szintén nagyon érdekes, bár ezt tényleg csak lehetséges módban szabad megfogalmazni, ahogy azt a *disserens* nagyon helyesen teszi is.

Általánosságban tehát az értekezés nagy erényei éppen az eddigi konszenzustól némileg elforduló megoldások, és valószínűleg még markánsabban lehetett volna ezen az úton haladni. Van néhány pont, ahol további teret látnék a konszenzus megkérdőjelezésének, és ez még nagyobb újdonságértéket adna a műnek (ld. alább a *libertus*-kérdésről leendő megjegyzést).

Természetesen a bíráló feladatához elsősorban nem a bírált mű értékeinek részletezése tartozik, hanem fennmaradó hiányosságainak, ill. vitatható pontjainak kiemelése. A továbbiakban részint egyes fejezetek, alfejezetek szerint, részint metodikai kérdések szerint csoportosítva ennek a kötelességemnek teszek eleget.

1. A CThG értelmezése-elemzése. Ezt a fejezetet mindenképp javasolom szempontjaiban és az összehasonlított forrásanyagban kissé kibővíteni. Mint *disserens* akkurátusan rögzíti, a CThG-vel kapcsolatos testimoniumok találhatóak a Sudában, Etymologicum Magnumban, Tzetzésben. Különösen Tzetzés olyan szerző, aki széles ismeretanyag-felhalmozás mellett az allegorikus mítoszértelmezés iránti vonzalmáról is híres. Következésképp, amikor a CThG párhuzamait és hatástörténetét igyekszünk felkutatni, igen ajánlott volna végigmenni e források, és

különösképpen Tzetés mítoszallegóriáin (és pedig nem csak az Allegoriae Iliadosra gondolok, hanem a Chiliadesra és kiemelten a Lykophrón-magyarázatra is). Őrá ugyanis Cornutus-hoz hasonlóan (ld. 140.p.) jellemző, hogy az interpretációs típusok közül a fizikait kiemelten kedveli. Erősen gyanítható, hogy ha többedik kézen is, de Cornutus-hatások ezek közt is megbújnak és esetleg azonosíthatók. Hozzátennem, hogy még a Cornutus munkamódszerével homlokegyenest ellentétben álló mitográfusok közt sem reménytelen kimutatni a CThG hatását, így pl. Fulgentiusnál, aki láthatólag nem akar és nem is képes sztoikus gondolatmenetet követni, és a CThG-vel ellentétben jóval inkább római, mint görög szemszögből indul ki (minőségi és görög nyelvtudásbeli hiányosságait nem is említem), mégis pl. 1.3. a *Héra ~ aér* etimológia feltűnően azonos a cornutusival (CThG 3.).

Hiányolom annak a konkrétabb utánagondolását is, Cornutus kinek írhatta a CThG-t. Minél meggyőzőbb a disserens érvelése, hogy nem Persiusnak vagy vele kb. egyidőben Rómában volt tanítványainak, annál inkább. Valószínűleg nem lehet határozott elméletet felállítani e kérdésben, de ha csak egy lépést is teszünk efelé, értékes kiindulóponttal lehetünk Cornutus szinte ismeretlen korai, Róma-előtti tevékenységéhez, és így szellemi fejlődéséhez is.

A CThG szerzőségével kapcsolatban egyébként a disserens lényegében összefoglalja a szakmában kialakult konszenzust (142sq.), de legalábbis sorrendileg, az érvek súlyozásában más megoldást ajánlok. Mindenképpen a belső érveket kell előnyben részesíteni: Cornutus más töredékeivel való logikai és stiláris kapcsolatokat. A testimoniumok nyílt tanúságtétele ugyanis nem elégséges arra, hogy cáfolja a mű esetleges pseudepigrapha voltát. Különösen igaz ez az Etymologicum Magnumra, amely ugyan nyilvánvaló idézetet tartalmaz a CThG-ből Cornutusnak tulajdonítva, de ez valóban nem érv többre, mint hogy az Etymologicum Magnum korában a művet már Cornutusnak tulajdonították. A Suda/Porphyrios tanúságtétele jóval megbízhatóbb, egyértelmű, hogy alig kétszáz évvel Cornutus után ismert volt az ő CThG-je – de az a lehetőség még mindig fennáll, hogy a ma ismert CThG egy ennek később a helyébe lépő apokrif irat. Ez nem azt jelenti, hogy azt javaslom: a disserens itt is kérdőjelezze meg a konszenzust, hanem azt, hogy a bizonyítást a CThG Cornutus korába illeszthető és jellegzetesen sztoikus elemeire alapozza. Ebben az esetben javasolt datálása kétségtelenül az egyetlen hihető megoldás lesz.

2. A *De orthographia* fragmentumai. Először is (bár ez apróság), nem értem, miért hagyja el éppen Cassiodorus címfelírását, amelyből kiderül, hogy a fragmentumok 'Agnaeus' Cornutusra mennek vissza. E nélkül a mű egészének olvasása, vagy az adatoknak egy Cassiodorus-kiadásban való ellenőrzése nélkül érthetetlen marad, miért beszélünk Cornutus-fragmentumokról.

A szerzőség bizonyítására egyébként a disserens egy igen figyelemreméltó érvet hoz fel: hogy a fragmentumok nyelvi állításai is az I. sz. közepére utalnak. Sajnos ezt nem részletezi, pedig ezt az állítást igen fontosnak és amennyiben igazolható, döntő érvnek tartom. Ehhez természetesen a kutatásban felhasznált tudományágak közé be kellene sorolni a történeti nyelvészetet is. Módszertanilag is figyelemreméltó lenne az értekezés interdiszciplinaritása, ha ez megtörténne. (Hozzáteszem, részben szkeptikus vagyok, mert tartok tőle, hogy a latin nyelvészet jelenleg még nem képes az ilyen állításokat a számunkra szükséges szűk időhatáron belülre szorítani – ha pl. annyi bizonyul igazolhatónak, hogy I. század, én mint nyelvtörténész elégedett leszek, de irodalomtörténeti szempontból ez számunkra túl tág.) Ehhez persze valamennyi fragmentumot végig kell elemezni, s ha néhány esetben én nem látom bizonyíthatónak a dolgot,² ez nem jelenti azt, hogy nem lehet akár csak két-három olyan példát

² Pl. FL1. a szóvégi *-m* gyengüléséről: az állítás ugyan valóban nagyon hasonlít Quintilianus értékeléséhez, de V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire* (Paris, 1963.) 127§ olyan I. sz. közepi példákat hoz, ahol Cornutusszal ellentétben a *positio* megléte vagy nem léte nem tűnik befolyásolni a kiejtést. Aligha köthető korhoz a FL5.

találni, amelyek döntő érvek bizonyulnak. (A 164.p. Catullus-példája sem szerencsés, ellenkezőleg, arra utal, hogy a jelenség majdnem korfüggetlen.) Legígéretesebbek talán az *u>i* változásról, a *h* és *y* hangokról mondottak (FL9., 16–18.), mert ezeknek a feltételezhető időszávjába Cornutus kora mindenképp beletartozik, bár ellenpéldákat itt is lehet kapásból sorolni.³ Éppen ezek szempontjából is kézenfekvő lett volna megvizsgálni egy időben egészen közeli párhuzamot: a claudiusi írásreform és a *De orthographia*-fragmentumok viszonyát. Lehetséges egyébként, hogy egy ilyen elemzés éppen más szempontból hozna eredményt: Cornutus ortográfiai elvei akár ellentétesnek is bizonyulhatnak a császár elvetélt reformjával (az *u~i* dichotómia szemben a claudiusi trichotómiával, vagy kellenek-e görög betűk a latin ábécébe, szemben Claudius javaslatával a *psi* bevezetésére).

3. Feltétlenül továbbgondolandónak és részletesebben kifejtendőnek tartom azokat a listákat, melyek az esetlegesen cornutusi hatást tartalmazó testimoniumokat tartalmazzák a „critici”, a „költői szóhasználat/poeticum figmentum”, illetve a Vergilius-féle „loci insolubiles” tárgykörében. Bármennyire nincs fogalmunk sem ezeknek a konkrét szerzőségéről, nem érhetjük be a disserens kissé rezignált megjegyzésével (218.p.): „Végső soron ugyanis nyugodtan kijelenthető, hogy a nem tőle származó kritikák egy részét inspirálhatta Cornutus is”. Átgondolt elemzéssel igenis úgy vélem, ezek közt van olyan, amelyről hipotézisszinten legalábbis megfogalmazható, hogy Cornutus-fragmentumot tartalmazhat, és van olyan is, amelyet elég biztosan ki lehet zárni ebből a körből. Az előbbire példa például az Aen. 1,184 scholionja, amely a *cervi*-vel kapcsolatban megjegyzi: az állat nem él Africa Proconsularisban. Ez mindenképp helyismeretre utal, ami illik a tartományban született Cornutusra; továbbmenve, olyan helyismeretre, amely a tartomány déli peremterületére igaz (így Leptis Magnára), de a tartomány északi zugában már téves – ugyanis szarvas a mai napig él a tartomány Bagradas-környéki, erdős zónájában (*Cervus elaphus barbarus*), ha rendkívül kis létszámban is; biztos kijelenthető azonban, hogy a sivatagos Leptis-vidéken soha nem volt honos. Itt tehát éppen az, hogy a szerző tévesen bírálta Vergiliust, enged Cornutusszal teljesen azonos származásra következtetni. Az utóbbira hoznám példának a 8,139 scholionját: ez a mítoszmagyarázó Vergilius-kritika határozottan távol esik Cornutus jellemző fizikai mítoszallegóriáitól, és világosan euhémérista kiindulópontot mutat, ami szerzőnktől idegen. Megjegyezném itt, hogy a 179–181. pp. nagy parallel táblázatát eléggé áttekinthetetlenül sikerült megszerkeszteni, a rendezőelv nem világos.

Hasonló figyelmet érdemelnek a *loci insolubiles*, ezeknél sem tartom reménytelennek egyes helyek valószínűsítését vagy kizárását, és mindenképp jó lenne a 12 (13?) *insolubiles*ből többet meghatározni. Átgondolnám azt is, mennyiben vonhatók be ezek körébe a befejezetlen sorok (vö. 245.p.), hiszen ezek csak az első három énekben túllépik a bűvös 12-es számot. Valamilyen rendezőelv alapján ezek egyrésze megoldhatónak kell minősülnön, a megoldhatatlanságot talán itt is tartalmi disszonanciára kell szűkíteni.⁴

4. Csak helyeselhető, hogy a fragmentumok közt a pseudepigrapha fragmentumok elkülönítve szintén megtalálhatók. Viszont érdemi cáfolatot csak a FL 67. kap, holott valamennyinél érdekes lehet a kérdés, éppen a Cornutus-életmű fennmaradása és elveszte körülményeinek vizsgálatánál, miért és hogyan tapadt hozzájuk a téves attribúció.

érvelése is a *caussa* írásmód ellen vagy az *-uu-* leegyszerűsítése ellen, hiszen ilyen típusú íráshibák a IV. századig folyamatosan ismertek.

³ Väänänen i.m. 57§: példák koracsászárkori *u*-írásmódokra.

⁴ Természetesen kézenfekvő gondolat, hogy egy-két sor éppen azért maradhatott befejezetlen, mert a költő rájött a tartalmi disszonanciára, de már nem volt módja kijavítani. Éppen a 12. hely pl. Aen. III 527., ahol a sor ott marad félbe, ahol a (nyomorék) Anchises a hajófarban áll. (Szegény fia, ha ezt tudta volna, nem kellett volna végig a hátán cipelnie Trójából az erdőbe...)

A testimoniumok bemutatásánál bizonyos aránytalanságot érzek: a Persius-vitát nagyon hosszan értelmezi (hogyan lehetne tömöríteni, azt mutatja, hogy Suetonius szerzőségét milyen egyszerűen és alaposan tudja cáfolni), viszont Cassius Diót nagyon röviden elintézi (90–91.pp.) ahhoz képest, hogy az egyik legfontosabb testimoniumról van szó.

5. Cornutus származása az a kérdés, amit talán leginkább ajánlok átgondolásra és igazításra, e helyütt nem tartom helytelennek a konszenzussal való egészen erős szembefordulást sem. Két, egymásnak meggyőződés szerint részben ellentmondó elemet kell itt megvizsgálni: egyfelől a T24. testimoniumot, amelyet a *disserens* lényegében feltétel nélkül kapcsol Cornutushoz, másfelől a filozófus *libertus*-státusát, amelyen belül az értekezésben kifejtve csak az a kérdés mutatkozik eldöntendőnek (és nem eldönthetőnek), hogy a *gens Annaea* melyik (közeli rokon) vezéregyénisége volt a felszabadítója; ebből következőleg kapcsolódik harmadiknak a neve kérdése. Ezeknek az egybehangolásához a társadalomtörténetet, onomasztikát, sőt epigráfiát is be kell vonni segédtudományként.

Először is, a *libertus*–*patronus* viszonyt a *disserens* véleményem szerint helytelenül tágan értelmezni. 295.p., 318.p. Claudius Agathinust minősíti császári *libertus*nak, az alábbi érveléssel: „spártaiakat ugyanis még Claudius császár fölszabadította”. Jogilag ez hibás terminológia, hiszen Claudius a peregrinus jogállású spártaiaknak adományozott (kollektíve) civitast, ami nem felszabadítási aktus: ennek megfelelően az ő viszonyuk a császárhoz nem a *libertus*–*patronus*, hanem a *cliens*–*patronus* viszonytal írható le; ráadásul egy ilyen, egész települést érintő császári jogadományozásnál a *clientela* már majdhogynem jelképesnek mondható: aligha tarthatott minden civitast elnyert polgár a császártól a *cliens*t megillető érdemi *patronus*i védelemre.

Éppen ebből kiindulva, nagyon is érdemes volna Cornutus általános elfogadott *libertus*i státusát kritikusan vizsgálni. Amennyiben ő valóban (mint a lehetőségeket a *disserens* felveti) Seneca vagy fivére, Mela szabadosa, az életrajzban egy lék nyílik, ugyanis nem tudjuk értelmezni Leptis Magna-i származását. Erre egyetlen logikus magyarázat lehetne, ha a Seneca-család jelentős Africa Proconsularis-i birtokairól tudnánk, ilyen információ azonban nem áll rendelkezésünkre. Más kérdés, hogy Cornutus római karrierje elég világosan mutatja, hogy a Seneca-család *cliens*ének számított, erre azonban nem csak az a megoldás lehet, hogy *libertus* volt. Onomasztikai oldalról nézve, az *Annaeus* *nomen* viszonylag gyakori Africa Proconsularisban, és pedig azokban az esetekben, ahol az illető státusa ismert, néhány katonát leszámítva az *ordo decurionum* tagjai,⁵ mindenképp *ingenuus*ok (bármely *praenomennel* előfordulnak, L. nem ritka⁶), sőt ismerünk egy *Vicus Annaei* is.⁷ Az összkép azt mutatja, hogy Africában jelentős számú közrendű, sőt annál magasabb státusú, helyi előkelőkhöz tartozó képviselője volt az *Annaea gens*nek. Nyilván ezek az adatok általában későbbiek Cornutus életénél, egyik sem Leptisből való, és az ő idejében még *ordo decurionum*ról a szó valódi értelmében nem beszélhetünk, hiszen Leptis Magna Vespasianustól kapott *municipium*i rangot. Traianus alatt azonban már *colonia*; ez a két elég korai rangemelést arra enged utalni, hogy *cives Romani consistentes* már Claudius–Nero korában is jelentős számban élhettek a városban, alighanem volt *pseudo-ordójuk* is. Semmi akadály nincs annak a feltételezésnek, hogy Cornutus ilyen közegben született legyen, ami természetesen egy korábbi nemzedékekben megvolt kapcsolatot jelent a *gens Annaea lovagrendi* tagjaival, és nem felszabadításból származó, hanem öröklött *cliens*–*patronus*i viszonyt.⁸ Egy ilyen régebbi *nexus* is indokoltá teszi, hogy a (feltételezés szerint *ingenuus*) Cornutus Rómába érkezvén és karriert keresvén a

⁵ CIL VIII 16368, 12377, 14917, 15071, AnÉp 82,929.

⁶ CIL VIII 1874, 16368, AnÉp 2004,1709. Marcus: CIL VIII 12065.

⁷ ILT 778.

⁸ Látensen ezt *disserens* is feltételezi, 113.p., mivel itt azt írja, hogy Cornutus az *Annaea gens*hez tartozva jött Rómába, és érkezése időpontja miatt nem fordulhatott Senecához.

család régi patronusait keresi, nem kell tehát a szerfelett valószínűtlen véletlen névazonosságra gondolni. Ez azonban arra vezetne, hogy az értekezés jónéhány következtetését át kellene gondolni. Így a disserens ötlete, hogy a „vires illustres” életrajzsorozatba Cornutus származása miatt nem kerülhetett bele, máris bizonytalan. Nem alkothatunk hiteles véleményt anyanyelvéről sem: ugyan lehetséges a disserens konstrukciója (104.p.), hogy inkább görög, mint pun, és erőteljes romanizáció folytán képes latinul alkotni, de éppen úgy a latin anyanyelv is lehetséges opció. Befolyásolja a kérdés a 252.p. érvelését is *libertas* tárgykörében.

Mármost a T24. testimonium közvetlenül ehhez kapcsolódik, amennyiben elfogadjuk. Igaz, az elfogadása nem kényszerítő erejű: a felirat szövege voltaképpen kiegészítés, és annyi biztos, hogy abban a formában, ahogy itt olvasható, nem lehet helyes. Bizonyos az [- - -]ORNVT[- - -] betűk léte, az elején a C már kiegészítés. Igaz, Cornutuson kívül más lehetőség csak a nagyon ritka Ornytus>Ornutus név lehet,⁹ de ezt Africából nem ismerjük. (A disserens más összefüggésben kifejtett ötlete (104.p.), hogy a filozófus eredeti neve a kézirati varia lectiones közt szereplő Phornutus volt, amit „latinositott” Cornutusra, rendkívül szerencsétlen, mivel a Phornutus nevet sem latin, sem görög feliratról nem ismerjük, biztosra vehető, hogy ilyen név nem létezett.)¹⁰ Viszont a második sor [*templum*]m kiegészítése is kétes, számos más szó is a szövegösszefüggésbe illik: [*ara*]m, [*fanu*]m, [*signu*]m. A leghosszabb ezek közül még éppen a *templum*, de a nagyon műves és szabályos feliraton feltétlenül várjuk a cognomen előtt a teljesen kiírt [*L.? Annaeus*] neveket (ezt a gentilét aligha rövidítették bárhol az imperiumban), ehhez pedig a kisebb betűvel írt *templum* túl rövid. Vagy nem ez volt tehát a gentile (és Africa Proconsularisból ismerünk két Cornutius gentilét, ami nyugodtan ideillhet),¹¹ vagy pedig többszörös felajánlási tárgyat kell feltételeznünk, pl. [*templum et ara*]m stb.

Természetesen a megnyugtató megoldás mégis az utóbbi, hiszen nagyon különös véletlen volna közel azonos időből egy Cornutius és egy Annaeus Cornutus ugyanabban a városkában, de ez esetben a felirat kiállítása, mérete világosan ellene szól Cornutus libertus-voltának: ez a felirat egy legalábbis ordo decurionumba tartozó szerzőre vall. (A pontos datálás egyébként ismeretlen, a betűk alapján annyi világos, hogy I. századi v. II. század eleji szövegről van szó, tehát az sincs kizárva, hogy már nem Cornutus életében, hanem a municipális időkben állították – sőt ez talán logikusabb –, ez esetben viszont nem személyesen Cornutushoz, hanem egy nevét öröklő közeli rokonához, talán leszármazottjához köthető.)

Mindez közvetlenül érinti a szerző praenomenjét is, amelyre a testimoniumokban három különböző változat ismert. A disserens ezt csak egészen futólag érinti (98.p.), egyszerűen elfogadva a többségi álláspontot. Nyilván nincs is más reális lehetőség, ha Seneca vagy Mela felszabadítottja volt. Ha viszont szabadon született, akkor nehezebb dönteni a lehetőségek közt, és egy evidens érv mindenestre szól a Lucius ellen: az, hogy a hagyomány torzulása inkább várható egy ismeretlen névről egy gyakori felé, tehát az előkelő Annaeusok ismert L. nevét nem volt érthető ok T.-ra vagy M.-ra rontani, annál inkább érthető, ha Charisios e két betű egyikét lecserélte L.-ra. A másik oldalról persze a mérleg serpenyőjébe tehető a Lucius kétségtelen gyakorisága az africai Annaeusok közt. Akármilyen is az igazság, a praenomenekre támaszkodni a fragmentumok hitelének mérlegelésénél (ld. 170.p.) érvelési hiba.

Érintőleg jegyzem meg, hogy más esetekben is érdemes lenne onomasztikai szempontokat is figyelembe venni bizonytalan kérdések megítélésénél. Ilyen pl. 280.p. a Claranus és Coeranus név felvetett azonosítása. Ennek lehetőségét erősen gyengíti, hogy a Claranus név ismert, és jellegzetesen hispaniai (3 adat Lusitaniából, 1 Hispalisból, 1 pedig Hispania Citeriorból): ez bizony nagyon illhet egy Seneca-iskolatársra. 305.p. azt írja: „a Statura cognomen sem

⁹ Az O előtti törés helyzete megengedi, hogy C betűt tételezzünk fel, és azt is, hogy interpunkciót. H aligha lehet (tehát [PH]ORNVTVS kizárható).

¹⁰ Tegyük hozzá, hogy a Cornutus kifejezetten gyakori cognomen birodalom-szerte, és a legelőkelőbb, akár senator körökben éppúgy ismert, mint peregrinusok közt, tehát sok következtetés levonására nem alkalmas.

¹¹ CIL VIII 27725, AnÉp 1921, 38.

általános” – mindazáltal ismert az I. században senatori körben is,¹² tehát ez is nyugodtan lehet valós név.

6. Végül van egy-két olyan gondolatmenet, amely egyszerűen nem tűnik számomra meggyőző erejűnek. Így 281–282.pp. a disserens a korszak sztoikusainak társadalmi fragmentáltságát a számos, egyenként reális lehetőség közül leginkább mégis a filozófiai felfogáskülönbségre vezeti vissza – szerintem mégis logikusabb nagyobb súllyal figyelembe venni a politikai klikkesedést egy olyan labilis helyzetben, amelyet utólag nem is tudunk jól követni, ahol a klikkek frontvonalai ráadásul folytonosan változnak és ez számos személyes szembenállást szülhet.

Túlinterpretációnak érzem a 114. oldal gondolatmenetét is: „Cornutus irodalomkritikusi szerepére utal továbbá a filozófus száműzetésére vonatkozó testimonium is, amely szerint Nero irodalmi kérdésben kifejtett nézete miatt száműzte őt.” Alig hinném, hogy bárki a császár környezetében levő személy elkerülhette volna, hogy Nero irodalmi szerepét értékelje.

Hasonlóan a 261. oldalon: „Mivel Cornutus egyetlen fennmaradt művét, a *CThG*-t bizonyára olvasta Persius, föltételezhető, hogy a sztoikus filozófia szerint szintén a fizika körébe tartozó kozmológia⁸¹⁵ alapjait Cornutus műve alapján sajátította el.” Ha – mint valóban okkal feltehetjük – a *CThG* Cornutus korai műve, és mint a disserens nagyon helyesen írja korábban, a mítosz interpretatio Romanája feltűnően hiányzik belőle, akkor nem csak nem Persiusnak volt szánva, hanem Persius nehezen is használhatta volna, logikusabb elképzelés, hogy Cornutus a műnek egy fejlettebb és romanizált, bár talán le sem írt változatát oktatta neki.

Hiányérzetem van viszont a 264.p. érvelésében, jó lett volna kifejteni, hogy a persiusi költészettant miért is hiba elválasztani a sztoikustól.

Végezetre néhány jelentéktelen lapszust, feltehető elírást vagy kisebb következetlenséget sorolok, melyeket célszerű gyorsan kijavítani:

21.p. Tergítés helyett ergítés elírás.

90.p. „kizárható, hogy Hieronymus ilyen mélységig elmélyedt volna a történeti források tanulmányozásában” – miért lenne kizárható, hogy Hieronymus legalább egyszer elolvasta Tac. Ann. XVI. elveszett részét; hiszen ha az adat benne volt, akkor ott nyilván meg is láthatta.

93.p. „Gelliusnál fennmaradt fragmentumok ezért, bár ez nem igazolható, első kézből származnak” – ez egy megfogalmazásában valahol eltévedt, illogikus mondat.

Ugyanott a disserens kritika nélkül említi az elképzelést, hogy a II. sz. közepétől Cornutus ismerete erőst lehangyollik – Gellius adata ezt önmagában némileg gyengíti.

116.p. Száműzetéséről két forrásból értesülünk: pontosabb megfogalmazás volna, két tudtunkkal egymástól független forrásból. Független forrás ugyanis van több, pl. T25.

151.p. Magoi – nem értem, miért kellene a káldeusokkal azonosítani, a parthus birodalomban eleven mágushit volt.

A kelták kivételével kis-ázsiai vagy afrikai népek: a keltákat sem kell kivételnek tekinteni, könnyen lehet, hogy Cornutus a galatákra gondol.

155.p. (kek)mék(enai) helyett (ke)kmé(kenai)

203.p. Infelicis Ulixi: háromféle magyarázat felesleges, két magyarázatcsoportba be lehet sorolni

210.p. Phrynikos > Phrynichos

232.p. Bejrut: helyesebb volna Berytosnak nevezni.

279.p. „van köztük római, provincia-beli római, görög, etruszk” – mivel e korban már minden etruszk római polgár, és etruszk identitástudata alighanem csak az előkelő rétegnek van, őket indokolatlan külön kategóriaként kezelni.

¹² CIL XI 605.

Általánosságban a gyakori elütéseken, íráshibákon, a kötőszó- és particulahasználat következtelenségein (pl. felesleges névelők sokasága) az ultima manus erős hiánya látszik, az értekezésnek még komoly szerkesztésre van szüksége egy reménybeli publikáláshoz.

Mindez az egész mű érdemeiből nem von le, a tárgyalt témát tudóshoz illő alaposággal és szakmai elővigyázatossággal, hihető és elfogadható következtetésekkel dolgozza fel, ezért Takács László disszertációjának MTA doktori értekezésésként elfogadását, nyilvános vitára kitűzését és számára az MTA doktora cím megadását támogatom.

Budapest, 2023. február 21.

Fehér Bence DSc